

Egy ősi és általános vallási jel: A szent tűz

An ancient and universal religious sign, the sacred fire

dr. Schiller Vera

member of Hungarian Society for Ancient Studies, the Hungarian Ethnographical Society, the Hungarian Society of Medical History, the Hungarian Association for the Academic Study of Religions, the Hungarian Society of Neolatin Studies

schillervera@freemail.hu

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

The fact, that fire is sacred and is the basis of every knowledge, was evident for peoples in antiquity. Fire was respected and guarded.

Fire is guarded on a common fireplace of the city, in so-called Prütaneia, all around Hellas. When a city founds a colonial city, migrants take fire along from this centre fire. On the island of Lemnos all fires are gathered in every year, put on ships and transported to the island of Delos from where a new fire is brought. Delphi is the common fireplace of all Hellas, where everlasting fire is burning. If it burns out, nevertheless, it can be lit only by the immortal fire of the sun, with the help of bronze mirrors. All fires were burnt out in the cities of Hellas after the battle of Plataiai, and they were lit again by the common fireplace of Hellas, which is the Delphian altar.

In Babylon, when Marduk defeats Kingu at the beginning of the New Year, fires are burnt out and lit again in a ceremonious way. In China there is a custom until these days. Every fire burnt out during the celebration of the New Year, a new fire is lit collectively and is carried to every house. In India, the sacred fire, Agni, is burning in all houses. When settling in a new place the fire-lighting devoted to Agni symbolizes the repetition of creation.

In the case of Buriats the fire has to be kept clean, migrants may take from fire along, but it is forbidden to give fire to aliens. In Eritrea, in Africa, at sangans every fire was burnt out when the new king ascended the throne, and a new fire was lit by bellows. It was carried then into the house of the king's first wife, and from there it was distributed to everybody. In the land of Becuana, in South Africa, the head of the sun-dinasty lights a new fire in winter, from which fire is carried to every huts.

The sacred, immortal fire exists or existed in a lot civilizations. It is forbidden to let this central fire burn out, as it is the symbol of the city, the country or the community. (When Theseus united Attica, he set up a common fireplace, which symbolized the foundation of the city.) But the new-city-founders (in the case of Buriats those who are moving into a new yurt) take fire along from the central fire of the mother city (or from the fire of the parental yurt). In Rome, fire-guarding Vestas are seriously punished if this fire somehow is burning out. Nothing but the breach of vow of chastity by a Vesta-priestess is considered as a graver sin.

At the same time it seems, the sacred fire is extinguished in a lot of cultures every year (or when a new ruler ascends a throne) on one occasion, which is proved in many places of the world. At that time a new, sacred fire is lit in a ritual way, from which every household have a share.

The most ancient center of the society is the fire, it symbolizes both permanence and renewal as a unit. This lecture tries to present this ritual practice in many civilizations.

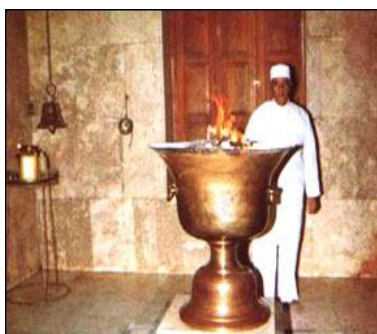
Kulcsszavak: szent tűz, tűz-ünnep, tűzörző papnők, tűz-gyermekek

Keywords: sacred fire, fire feat, fire-keeper priestesses, fire-children

Várkonyi Nándor meghatározása szerint a társadalmi élet legősibb központja a tűz, a vallások legősibb alapja a fénytisztelet, ezt szimbolizálja az égen a nap, a földön a tűz.ⁱ Szent halhatatlan tűz nagyon sok kultúrában tölt be alapvetően fontos szerepet, őrzésükkel, kioltásukkal, újragyújtásukkal különböző rítusok kapcsolatosak. Ez a tanulmány magukkal a szent tüzekkel, az azt őrző papnőkkel, és a velük kapcsolatos isteni gyermekek születésével kíván foglalkozni.

Babilonban az újév ünnepén az új tűz meggyújtásakor a király Marduk megszemélyesítőjeként ragyog a templom udvarán, a tűz fényében a síri éjszakában, és a tűzben a papok által tűzre dobott kecskebőr alakjában valójában Kingu ég, az ellenséges hatalmak egyike, akit Marduk legyőzött a teremtés idején. A fáklyák, amelyeket meggyújtanak a parázsló tűznél (amelyeket azután széthordanak) Marduk tegezének kérlelhetetlen nyílveesszői.ⁱⁱ

Perziában a zoroaszterikus vallás fő eleme a szent tűz, amelyet papok őriznek a tűz templomában. Fő ünnepük az újév, az új fény ünnepe, amikor Thraetaona legyőzi a démont.ⁱⁱⁱ Alapvetően három szent tűzük volt: a papi rendé (ennek főtemploma a párszai templom), a királyoké és a harcosoké (főtemploma a sirázi templom) és a faluközösségé (ennek főtemploma a hazaszáni templom).^{iv}

1.ábra Zoroaszter szent tüze, Yazd (Irán)

Kínában napjainkig, (vagy csaknem napjainkig) megőrződött a házi tűzhely kultusza.^v A 12. hónap utolsó napjaiban elégetnek egy képet a konyhában, amely a házi tűzhely istenét (Caowang-ot) ábrázolja, és amelyet egész évben ott tartanak. Ezzel útnak indítják őt vörös lován a mennybe Jade császárhoz, hogy beszámoljon neki a család dolgairól. Óév utolsó napján kioltják a tüzeiket, bezárnak ajtót, ablakot. Reggel új tüzet gyújtanak, új képet tesznek a konyhába.^{vi}

2.ábra kínai újévkor elégetett kép

Indiában Agni, a szent tűz minden házban ég, az új helyen letelepedés mindig együtt jár a teremtés megismétléseként egy Agninak szentelt tűzgyűjtással.^{vii} Létezett ezen felül Apam Napat, a „Vízben ragyogó tűz” kultuszgyakorlata is, amit, a Védák tanúsága szerint fiatal lányok táplálnak aranszínű megszentelt olajjal.^{viii}

3.ábra Agni, a tűz istene

A **burjátoknál** a jurta tüzeit a tűz szellemei, erzsinek vigyázzák, akik pontosan annyian vannak, ahány lakója van a jurtának. A más jurtába költözők ebből visznek magukkal, és így velük költözik a tűzszellem. Idegenek éppen ezért nem vihetnek magukkal egy szikrát sem. Ha pipára gyújtottak, az utolsó szikrát is vissza kellett szórni a tűzbe, mielőtt elhagyták a jurtát.^{ix}

Dél-Afrikában több nép körében (damaszok, bochimanok, vahingvék) is utolérhető a szent tűz fontossága.^x A damaszoknál a közepen ragyogó szent tűz a felkelő napot szimbolizálja, a vahingvékről pedig azt lehet pontosan tudni, hogy - Frobenius 1930-ban közreadott tanúsága szerint - a király trónra lépésekor minden tüzet és tűzhelyet kioltottak, és a király gyújtotta meg az új tüzet tűzfúvóval, az első feleség segítségével. Csóvát gyújtottak az előkelők, ezt vitték a király feleségének a házába, innen kapta meg a tüzet mindenki. Becsuána-földön a nap-nemzetség feje gyújtja meg az új tüzet télen, és mindenki abból visz haza kunyhójába.^{xi} A pigmeusok az egyenlítői Afrikában pedig a tűz és nap ünnepén gyűjtják meg az új tüzet, és táncolják el az új tűz táncát is, szent szövegük szerint: „Anyja ölében az alvilágban megszületett a gyermek, a halott él, az ember él, a nap él.”^{xii} Az afrikai **hererok** között is létezett a törzs életével azonosított tűzkultusz, az oruzo (pap) tűzhelyén égő tüzet élesztő lány soha nem mehetett férjhez, éppen úgy, mint a római Vestalis-ok.^{xiii}

Ismeretes egy **kelta testületről** szóló adat a Hebridák szigetein (Skóciában) élő szent szüzekről, akik szent tüzet őriztek, és pompázatos rítust űztek legfelségesebb templomaikban.^{xiv} A régi **Skandináviában** pedig az áldozati állatokat a központi tűzhelynél vágták le.^{xv}

A kultusz **az indiánok** körében is nyomon követhető. A hopiknál, a kasuknál, a navahóknál, a molinoknál az irokézeknél és majáknál is létezik vagy létezett az új tűz évenkénti, az aztékoknál - Sahagun szerint - 52 évenkénti meggyújtásának kultuszgyakorlata. A hopiknál és a kasuknál (általában a pueblo-indiánoknál) az újév elején új tüzet táplálnak,^{xvi} a navaho indiánoknál óriási máglya ég hajnalig a téli napforduló idején.^{xvii} Az irokézeknél az újév első napján minden tüzet eloltanak, a tűzhelyek hamuját szétszórják a szélbe, és tűzszerzők segítségével gyűjtanak új tüzet, amelyet másnap a papok körbejárnak.^{xviii} A molinoknál (Mexikóban) az új tűz meggyújtásával együtt jár az éves beavatás. A szent tűzbe veti ilyenkor a főnök a szent fűvet.^{xix}

A maják főnökei és papjai - Diego de Landa leírása szerint - Mani városában sul 16-ik napján (november 8-án) gyűltek össze a főnök házában, és innen vonultak a Kukulkan templomhoz. Az új tüzet a Kukulkan templom (vagyis a Kukulkan piramis) tetején gyújtották meg, és még további öt napig ünnepeltek.^{xx}

Az aztékok Tosiuh moljpilji éjszakáján gyújtottak új tüzet. Előzőleg minden lángot kioltottak a városokban, a házaknál, vidéken. Az előkelők és a templomok előljárói a Mexikói Nagy Templomnál gyülekeztek, ahonnan ünnepélyes menetben vonultak fel az Ixtapalapa vagy Visacstekatl hegy csúcsára. Megvárták, míg a Pleiádok csillagkép (a Fiastyúk) éjfélkor áthalad a zeniten. Ezután nagy ünnepségek közepette lobbant fel a templomban a láng, jelezve, hogy a világ még 52 évig biztosan megmarad. (Az aztékok Sahagun szerint 52 évenként gyújtottak új tüzet, az utolsót 1507-ben).^{xxi}

4.ábra Kukulkan-piramis

A **perui** nap-szüzeket a nap feleségeinek tekintették, 8-10 éves korban választották ki őket az Inka Birodalom minden részéből. Csak a legelőkelőbb vérből, inka vérből származhattak. Életüket a nap szolgálatának szentelték, előkészítették a kenyeret és az italt a nap ünnepére, és ragyogó szent tüzet őriztek. Szüzi fogadalmuk megszegésekor büntetésük élve eltemetés volt, bűntársukat megfojtották, és a férfi szülővárosát lerombolták.^{xxii}

A tüzet, amelyet a szüzi kötelezettségű királyi származású papnők néha életükkel szolgálnak, nem mindig emberkéz gyújtja. Licarayen, a mapucse indián lány története a következő: az Osorno tűzhányót csak úgy lehet megfékezni, hogy feláldozzák neki a legszebb és legerényesebb hajadont, a törzsfőnök lányát. Az áldozat – a lány kívánságára – virágos ágyon (virágágyon) történik, és eredményeképpen a hegyet örökre elnémítja a hó és a jég, többé nincs vulkánkitörés.^{xxiii} A totonákok Papintla városának papnőjéről, Tzacoponziza-ról (Hajnali fényhozóról) is hasonló értelmű mítosz maradt fenn. A világszép királylány Tonacayohuának, a vetés istennőjének szüzi kötelezettségű papnői közé tartozott. Egy Zkatan-Oxga (Fiatal Szarvas) nevű herceg elragadta és a hegyekbe akart vele menekülni, de maga a hegy ezt megakadályozta. Hamueső, illetve tűzokádó szörny zárta el útjukat, és így nem menekültek meg attól, hogy mindkettejüket feláldozzák, és vérükből szülessen meg a vanília.^{xxiv}

5.ábra Theodoro Cano: A vanília legendája, Papantla
(Schiller Katalin felvétele)

Még egy, némileg hasonló mítosz maradt fenn az **Antillák szigetvilágából**. Egy yumari királylány, születése óta egy számára épült kolostorban él a hegyen, mert nem lehet szerelmes. Amikor a szomszéd ország trónörököse és ő mégis egymásba szeretnek, a hegy megremeg, és egy elötörő folyó ragadja el kettejüket.^{xxv}

A szent tűz létezik az **ókori Hellasz** városállamaiban. Egy városi központi épületben, a prütaneionban őrizték, és ez volt a város szimbóluma.^{xxvi} A tholosz (köralakú épület), amelyben a szent tűz égni szokott, normál eleme volt már a műkéné-kori palotáknak is.^{xxvii} Thészeusz, amikor egységes athéni államot hozott létre, egy prütaneiont teremtett a sokból, ez volt a városegysítés.^{xxviii} Ha egy város gyarmatvárost alapított, az elvándorlók ebből a szent tűzből vittek magukkal, és gyújtották meg az új várost jelképező tüzet.^{xxix}

6.ábra Tholos Delphoiban

Az időleges eloltásról is van néhány adatunk. Lémnosz szigetén minden évben összegyűjtöttek minden tüzet, hajóra rakták, elvitték Déloszra és onnan hoztak új tüzet.^{xxx} Delphoi pedig egész Hellasz közös tűzhelyének számított. Szent örök tüzet, ha valamiképpen mégis kialudt, csak a nap tiszta tüzeből lehetett meggyújtani, bronztükrök segítségével.^{xxx1} A perzsák feletti plataiai győzelem után i. e. 479-ben eloltottak minden használatban levő tüzet, amelyet a perzsa hadsereg megfertőzött és a delphoi közös tűzhelyről, az oltárról vett tűzzel gyújtották meg újra.^{xxxii}

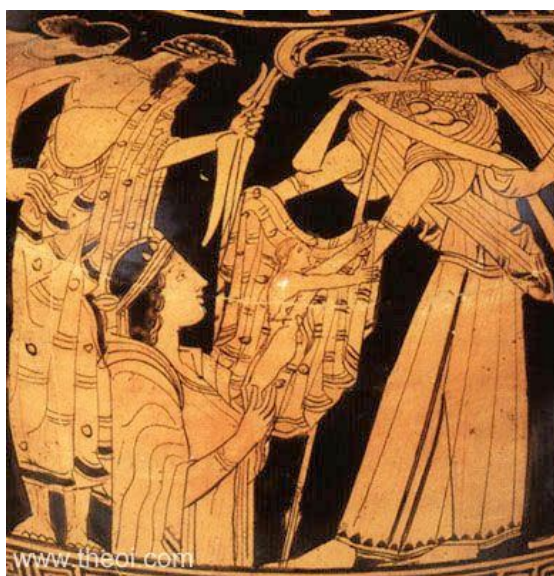
A mükénei kor és a városállamok királyságainak felbomlása után Hellaszban megszűnt a királylányok tűzörző funkciója, de nyomai megmaradtak. A tűz őrzését szülésre már képtelen idősebb nők gondjaira bízták.^{xxxiii} Athénben, ahol szintén őriztek örök tüzet, létezett egy pürphorosznak, tűzhordónak nevezett – az állam által kijelölt – papnő, aki bizonyos ünnepeken lehozta a tüzet az Akropoliszról.^{xxxiv}

Az a tűz, amely a szüzességi kötelezettségű papnővel kapcsolatban van, itt sem mindig tűzhelyen őrzött. **Iphigeneia**, Agamemnon lánya szüzi kötelezettségű papnői funkciót tölt be Szkíthiában, a Fekete-tenger partján, a Tauriszok földjén Artemisz szolgálatában. Ő is kapcsolatban van szent tűzzel, de ezt nem ő táplálja, nem is őrzi. Ebbe a sziklamélyi tűzbe – amely egyenest az Alvilágból tört fel egy sziklán keresztül^{xxxv} – vetették az általa feláldozottak testét.^{xxxvi} Ez egy tűzhányókráter.^{xxxvii}

A mítosz szintjén hasonló Persephoneia története. E szerint Demeter szüz lánya virágokat szed társnőivel a nuszai mezőn,^{xxxviii} vagy még egyértelműbben Szicíliában, az Aetna tövében,^{xxxix} amikor megnyílik a Föld és fekete paripák vontatta kocsiján megjelenik Hadész, az Alvilág ura, hogy elragadja őt feleségül. Ez a kép nyilvánvalóan vulkán-kitörést jelez akkor is, ha a történet többi része arról szól, hogyan keresi Demeter a lányát, aki a

tavaszi rügyfakadáskor újraéled, és hogy ugyanúgy örök élet lesz a része az eleusziszi misztérium beavatottjainak.

A tűz istenének is tekintett, tüzet alkalmazó kovácsistennek, Héphaisztosznak is van egy különleges gyermeke, Erichthoniosz, vagy Erechtheusz, Athén mitikus királya, akinek anyja a Föld,^{xl} és akit Athéné emelt föl és bízott az Akropoliszon Aglauros és Kekropsz lányaira.^{xli} A részletesen elmagyarázott mítoszok szerint Héphaisztosz üldözte Athéné, aki elmenekült előle. Héphaisztosz magja a földre hullott, így lett anyja a Föld,^{xlii} vagyis Athéné szüzességét megőrizve, mint az athéni föld szüli meg a tűz istenének fiát, a város jövődő királyát.

7.ábra Athéné átveszi Erichthonioszt a Földanyától

A tetőn keresztül behatoló aranyesőtől, a napsugártól fogantja gyermekét, Perszeuszt az argoszi királylány, Danaé.^{xliii} (A nap tüzetől büntetlenül fogant, isteni hőssé váló gyermek története egyébként általánosan elterjedt mítosz. Egy kirgiz variáns szerint Altyn Bel lánya, akit mint Danaét vas-házban nevelnek, mikor egyszer kilép a napvilágra, azonnal gyermeket fogant a napsugártól, és megszüli a világ jövődő urát, Dzsingisz kánt, akinek íját megtartja a nap, ezzel elismerve gyermekének.^{xliv} Tatár,^{xlv} karacsáj,^{xlvi} szicíliai,^{xlvii} dán,^{xlviii} koreai,^{xlix} kambodzsai,^l zuni^{li} mítoszokban szerepelnek palotába zárt szüzek, akik a nap sugarainak hatására szülnék gyerekeket. A csibcsa-muiszka^{lii} és a kambodzsai tradíció^{liii} szerint a napsugártól fogant szüzek gyermekeit azonnal megillette minden tisztelet, a görög mese szerint napsugártól fogant lányát 12 éves korában elragadja magához az apa.^{liv} A Társaság Sziget^{lv} és Peru napsugártól fogant gyermekei^{lvi} pedig új emberiséget teremtenek.)

Villám tüzetől születik, a görög mitológia szerint Dionüszosz, Szemelének a fia, akinek anyjához Zeusz eredeti égisten-aspektusában villámként közeledik. Az, hogy a villám urával, vagy magával a villámmal kötött isteni nász az ifjú menyasszony számára a tűzhalált jelenti, az nyilvánvaló. A problémát az okozza, hogy ebből az isteni nászból gyermek születik, ami azonnali halálnál még a mítosz szintjén is nehézségekbe ütközik. Ezért azután különböző áthidaló megoldások születnek. A gyönyörűen berendezett nász-szobába^{lvii} belecsap a villám, kigyullad a tető, Szemelé halálával egyidejűleg leég lakosztálya vagy az egész palota.^{lviii} Zeusz azonnal kiragadja a most fogant magzatot halott anyja méhéből, saját combjába (vagy ágyékába) varrja be, és megfelelő időben (10 hónap után) hozza világra.^{lix} A másik

variációban már megvolt az esküvő és Szemelé már gyermeket hord méhében, mikor Zeusz valódi alakjában jelenik meg előtte, és ő a villám tüzétől elpusztul.^{lx} A gyermek idő előtt születik meg a tűz következményeként,^{lxi} illetve ismét Zeusz ragadja ki anyja méhéből,^{lxii} mindenképpen ezen variációban is ő hozza világra combjából a megfelelő (ezúttal rövidebb) idő múlva.

A harmadik variáció az, hogy a villám akkor csap le a palotára, amikor Szemelé vajúdik; hogy a halott anya mellett életben marad az újszülött, az mindenki számára bizonyíték arra, hogy ő Zeusz gyermeke.^{lxiii} A gyermeket újszülöttként Hermész ragadja ki, Zeusz akaratából a villám tüzéből és a mennydörgés zajából.^{lxiv} Egy kései – racionalizáló – szövegvariáns éppenséggel azt magyarázza, hogy Szemelé Polüphemosz feleségeként vajúdott éppen, amikor a villám belecsapott a palotába, az anya a rémület és a tűz következtében meghalt, az újszülött pedig életben maradt.^{lxv}

A görög mitológiában a szent tűz hasznosságára, illetve pusztító hatására is találunk példát Ariadné illetve Médeia mítoszok körében. Ők mind a ketten a napnak, Héliosznak az unokái. Médeia Héliosz fiának, Aetesznek a lánya, Ariadné pedig Pasziphaéé, Héliosz lányáé, Minosz feleségéé.

A krétai hagyomány úgy tudja, Dionüszosz olyan koszorút juttatott Ariadnének, amelyet Héphasztosz készített, és fényt árasztott. Ez később a Koszorúvá, az égbolt legragyogóbb csillagképévé változott.^{lxvi} Ez a koszorú segítette Thészeuszt, mert fényt árasztott a labirintus sötétségében. E szerint a hagyomány szerint Ariadné maga vezette végig Thészeuszt a labirintuson.^{lxvii}

Médeia ellenben pusztít a tűz segítségével. Amikor Iason Korinthosban elhagyja őt, tűz pusztítja el az ifjú menyasszonyt és apját vagy úgy, hogy az általa küldött menyasszonyi ajándék (koszorú, ritkábban még peplosz) égeti el Glaukét és a segítségére siető Kreont,^{lxviii} vagy tűzbe borítja a palotát, amelyben bennégnék.^{lxix}

Rómában március hónap első napján, ami eredetileg az újév első napja, új tüzet gyújtottak Vesta oltárán, és azontúl ezt a tüzet kellett őrizni.^{lxx} A szent tűz őrzésével papnőket bíztak meg. A római Vestalisok „Róma alapítójának rokonságából származó papnői rend,” ahogy Livius nevezi őket, és a hagyomány szerint Romulus Róma első királya,^{lxxi} vagy Numa Pompilius, az intézményeket és testületeket megteremtő második uralkodó^{lxxii} szervezte meg létrejöttét. A felszentelt szüzek által őrzött tűz azonban Latiumban minden korban megvolt. A Róma által lerombolt Alba Longa Vestalis-ai a IV. századig őrizték városuk szent tüzét a római pontifex maximus fennhatósága alatt.^{lxxiii}

A szent tűz őrzése, a szent szertartások elvégzése ezeknek a papnőknek a tiszte, szüzességi fogadalom a kötelességük, nagy tisztelet és sohasem tényleges hatalom a részük. Eredetileg a királyi család nőtagjai voltak. A tűzörzés funkciója a királyság bukása után Rómában alsóbb rétegekre szállt. I. e. 509 után patriciusok lányai lettek a Vestalis-ok, i.e. 300 után pedig már plebeius eredetű senatorok lányai is lehettek ennek a papnői testületnek a tagjai.^{lxxiv} Funkciójuk ideje 30 év, tíz évig tanulják, tíz évig végzik, tíz évig tanítják szent feladataikat.^{lxxv} Gellius szerint hat évesnél fiatalabb és tíz évesnél idősebb nem lehet az az apja által felajánlott előkelő származású ép testű és lelkű lány, akit a pontifex maximus ragad el rituálisan Vestalis-nak.^{lxxvi} A pontifex maximus hatalma alatt éltek, korbácsolás volt a büntetésük, ha az őrizetük alatt kialudt a szent tűz, és élve temették el őket, ha szüzességi kötelezettségüket megtörték.^{lxxvii} (Ezt az utóbbi szertartást – amelyről Plutarchosztól részletes leírás maradt ránk^{lxxviii} – még Domitianus (81–96)^{lxxix} és Caracalla (211–217)^{lxxx} is elvégezte pontifex maximus-i minőségében általuk bűnösnek tartott Vestalis felett, és a IV. században

is született halálos ítélet egy Primigenia nevű Vestalis-szal szemben.^{lxxxix}) A Vesta papnők privilégiumai az utolsók, amelyek a kereszténység államvallásának felvételekor megszűnnek, és ez az, amit Gratianus (375–383) uralma idején Symmachus még visszakövetel.^{lxxxii}

A házi tűzhelynek és az azt őrző papnőnek ennek ellenére néha mégis gyermekei születnek, legalábbis a mítoszok szintjén. Caeculus, aki Praeneste városának alapítója a Servius által megőrzött hagyomány szerint két isteni fivér szűz lánytestvérétől született, aki a tűzhely előtt ült és a kipattanó szikrától gyermeket fogant. Az anya által kitett gyermeket azután ismét rituális feladatokat ellátó vízhordó szüzek (a Digidus nővérek) találták meg a tűz közvetlen közelében.^{lxxxiii} Amikor Caeculus megalapította Praenestét, isteni származását úgy bizonyította be, hogy a sokaság előtt apját, Vulcanust szólította, és akkor mindenki előtt tűz vette körül. A rémült emberek azonnal el is ismerték, hogy ő Vulcanus fia. Van olyan hagyomány is, amely azt mondja, hogy nem a tűz közvetlen közelében, hanem az égő tűzhelyen találták meg újszülöttként,^{lxxxiv} illetve olyan is, amely szerint a láng gyermeke ő.^{lxxxv} Caeculus-tól származtatja magát a gens Caecilia, amelynek egyik tagjáról, Lucius Caecilius Metellus-ról az a mitikus elbeszélés maradt fenn, hogy egy tűzvész közepette, i. e. 241-ben pontifex maximus-ként kimentette a Vesta-templomból a szent tárgyakat, és közben megvakult.^{lxxxvi} (Vesta templomába ugyanis nem volt szabad másnak belépni, mint a Vestalis-oknak. Azért élte túl a pontifex maximus egyáltalán e szerint a történet szerint a behatolást, mert Vulcanus leszámazottja.)

Róma eredetmondájában kétszer is megjelenik a tűz, mint jövendő királyok apja. Romulus és Remus ismert születési mítoszában egy alba longai Vestalis és királylány, Rea Silvia lesz az anyja a Rómát alapító ikreknek. Van azonban egy közvetlen tűztől származó variáció is, amelyet Plutarchosz idéz Promathion-tól. E szerint az alba longai király házi tűzhelye lesz egyértelműen apja Róma alapítóinak, de a szent cselekedetre Tarchetius király szűz leánya szolgálólányát küldi be maga helyett, és így ő lesz Róma alapítóinak anyja.^{lxxxvii} A történet megismétlődik Servius Tullius király születési mítoszában. E szerint egy Corniculum bevételekor elfogott szűz szolgáló, Ocrisia végezte rendszeresen a palotában az italáldozatot és (vagy) az étel-zsengeáldozatot, amikor a házi tűzhelytől gyermeket fogant.^{lxxxviii} A csecsemő feje körül később lobogó láng ragyog fel isteni természetét bizonyítva.^{lxxxix}

(Ez a mítosz összefüggésben van azzal a történelmi hagyománnyal, amely szerint Servius Tullius eredeti neve Mastarna és a két Vibenna testvérrel összefogva győzte le Tarquinius-t, Róma királyát és így nyerte el a Róma feletti uralmat.^{xc} A mítosz tehát megpróbálja úgy magyarázni a történelmet, hogy ez a később oly nagyon tisztelt király a házi tűzhely gyermeke volt, anyja pedig, bár idegen, mégis megbízott Vestalis.)

8.ábra Vesta

Összefoglalás

Az emberek az idők kezdete óta ismerték a tüzet, tisztelték és félték tőle. A városok központi tűzhelye, a szent tűz mindig fontos szerepet töltött be, és a világon nagyon sok helyen lehet nyomon követni a tűz tiszteletét, őrzését, évenkénti ünnepélyes meggyújtását, sőt a tüzet őrző királyi származású papnőket is, akik szüzi kötelezettségűek.

A házi tűzhelynek és a villám tüzének csodás fogantatású gyermekei is születnek, bár kevesebb alkalommal, mint a nap tüzének. A nap és a tűz kapcsolata már csak azért is egyértelmű, mert szent tüzet Görögországban csak a nap tüzével szabad meggyújtani bronztükrök segítségével. Mindamellet ismerték pusztító erejét is, félték és tisztelték a tűzhányó és a villám erejét. A tűzzel kapcsolatos kultuszok ősieik, és úgy tűnik, hogy az egész emberiségnél egységesekek.

Irodalomjegyzék

- ADAMIK Tamás, „Jeromos és kora.” In: Szent Jeromos, *Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*, Budapest, 1991, 223-254.
- BOUDIN, Louis, „La religion dans l’empire des Incas.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions V.*, Paris, 1962, 65-87.
- BOUDIN, Louis, *L’empire socialiste des Inka*, Paris, 1928.
- CARNOY, Albert Joseph, „La religion de l’Iran.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, Paris, 1954, 219-271.
- COLIN, Gaston, *Le culte d’Apollon Pythien à Athènes*, Paris, 1905.
- DARABOS Pál, „Utószó a perzsa halottaskönyvhöz.” In: *Perzsa halottaskönyv*, Budapest, 1999 Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 151-172.
- DEROY, Louis, „Le culte de foyer dans la Grece mycenienne.” In: *Revue de l’ Histoire des Religions*, 1950. (137/1) 26-43.
- DETIENNE, Marcel, *Les jardins d’Adonis*, Paris, 1972.
- DOBROVITS Mihály, „A toronyba zárt leány. Egy török eredetlegenda-típus kövonalai.” In: Dobrovits Mihály, *Vámbéryvel a harmadik évezredben*, Dunaszerdahely, 2010, 161-175.
- DUMESIL, Georges, *Mythe et épopée III*, Paris, 1973, Gallimard.
- ELIADE, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, 1993.
- FERENCZY Mária, „Holdújév és újévi képek Kinában.” In: *Konfúcius krónika II.* (2008/1), 10-11.

- FRAZER, James George, *Le rameau d'or*, Paris, II, 1903.
- FRAZER, James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920.
- FROBENIUS, Leo, *Afrikai kultúrák*, Budapest, 1981.
- GERNET, Louis – BOULANGER, André, *La genie grec dans la religion*, Paris, 1932.
- GILBERT, Adrian – COTTERELL, Maurice, *Maja próféciák*, Budapest, 1966.
- GLOTZ, Gustave, *La cité grecque*, Paris, 1928.
- GORDON, Pierre, „*La religion archaïque du continent américain.*” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 224-271.
- GORDON, Pierre, „*Les religions des negrilles de l’Afrique Équatoriale Religions archaïques de l’Asie.*” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 163-223.
- GRANT, Michael, *Róma császárai*, Budapest, 1966.
- GRENIER, A., *Les religions étrusque et romaine*, Paris, 1948.
- HULTKRANTZ, Ake, *Les religions des indiens primitifs de l’Amérique*, Uppsala, 1963.
- KARSTEN, Rafael, *La civilisation de l’Empire Inca. Un état-totalitaire du passé*, Paris, 1938, Payot.
- KÉRI András, *Indiánok világa I. Az azték naptár – Az Antillák népe*, Budapest, 2003.
- KÉRI András, *Indiánok világa II. Chile népei – a maják titkai*, Budapest, 2003.
- KÖVES-ZULAUF, Thomas, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995.
- KRAPPE, Alexandre, H., *La genese des mythes*, Paris, 1938.
- LABAT, René, *Le caractere religieux de la royauté assyro-babylonienne*, Paris, 1929.
- LÉVEQUE, Pierre – SECHAN Louis, *Les grandes divinités de la Grece*, Paris, 1966.
- LIPS, Julius, *A dolgok eredete*, Budapest, 1962.
- LŐRINC László, *Mongol mitológia*, Budapest, 1975.
- PALLATINO, Massimo, *Az etruszkok*, Budapest, 1980.
- PROPP, Vlagyimir, *A varázsmese történeti gyökerei*, Budapest, 2005.
- REINACH, Salamon, *Cultes, mythes, religions*, Paris, III, 1908.
- ROTOURS (des), Robert, „*La religion dans la Chine Antique.*” In: Brillant, Maurice, – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, Paris, 1954, 1-83.
- SAINTYVES, Pierre, *Les Vierges Mères et les naissances miraculeuses. Essai de Mythologie comparée*, Paris, 1908.
- SCHILLER Katalin, *Vanília, a fekete virág*, Nyelvvilág (2007/5), 26-30.
- TOKAREV, Sz. A., *Mitológiai enciklopédia*, Budapest, 1988, Gondolat.
- TONNELAT, Ernest, „*La religion des Germains.*” In: Vendryes Joseph-Tonnelat Ernest, *Les religions des Celtes, des Germains et des anciens slaves*, (Mana II / 2), Paris, 1948, 321-385.
- TRENCSENYI-WALDAPHEL Imre, „*Danaé mítosza keleten és nyugaton.*” In: Trencsényi-Waldaphel Imre, *Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, 1981, 177-215.
- VÁRKONYI Nándor, „*A magyar fejedelemség kozmikus jellege.*” In: *Mauzoleum*, Budapest, 1987, 238-241.

Képek forrása:

1. ábra Zoroaszter szent tüze, Yazd (Irán), [Massoume Price](#): Zoroaster and Zoroastrians in Iran, 2001 december, on: Iran Chamber Society

http://www.iranchamber.com/religions/articles/zoroaster_zoroastrians_in_iran.php

2. ábra kínai újévkor elégetett kép. Ferenczy Mária: Holdújév és újévi képek Kínában, ELTE Konfuciusz Intézet

<http://www.konfuciuszintezet.hu/index.php?menu=muveltseg&almenu=2&cikkszam=8>

3. ábra Agni, a tűz istene, , Hindu honlap

<http://www.hinduwebsite.com/hinduism/concepts/agni.asp>

4. ábra Kukulkan-piramis, https://ipon.hu/elemzesek/hangokkal_festve/1257/

5. ábra Theodoro Cano: A vanília legendája, Papantla (Schiller Katalin felvétele)

6. ábra Tholos Delphoiban <http://en.wikipedia.org/wiki/Delphi>

7. ábra Athéné átveszi Erichthonioszt a Földanyától <http://www.theoi.com/Gallery/T1.6.html>

8. ábra Vesta [http://simple.wikipedia.org/wiki/Vesta_\(mythology\)](http://simple.wikipedia.org/wiki/Vesta_(mythology))

Jegyzetek:

- i Várkonyi Nándor, „A magyar fejedelemség kozmikus jellege.” In: *Mauzoleum*, Budapest, 1987, 238.
- ii Labat, René, *Le caractere religieux de la royauté assyro-babylonienne*, Paris, 1929, 242-243; Rutten, Margaritha, „La religion asianique.” In: Brillant Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions IV.*, Paris, 1962, 7-117, 29.
- iii Carnoy, Albert Joseph, La religion de l’Iran.” In: Brillant, Maurice. – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, 219-271: 242-247.
- iv Darabos Pál, Utószó a perzsa halottaskönyvhöz 162. In: *Perzsa halottaskönyv*, Budapest, 1999, 151-172.
- v Rotours, (des) Robert, „La religion dans la Chine Antique.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, Paris, 1954, 1-83, 67.
- vi Ferenczy Mária, „Holdújév és újévi képek Kínában.” In: *Konfuciusz krónika*, II. (2008 /1.), 10-11.
- vii Eliade, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, 1993, 25-26.
- viii Dumesil, Georges, *Mythe et épopée III*, Paris, 1973, Gallimard, 21-24.
- ix Lőrinc László, *Mongol mitológia*, Budapest, 1975, 154.
- x Frobenius, Leo, *Afrikai kultúrák*, Budapest, 1981, 197-198; Gordon, Pierre, „Les religions des nègrilles de l’ Afrique Équatoriale Religions archaïques de l’ Asie.” In: Brillant Maurice – Aigrain René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 163-223: 188, 195.
- xi Lips, Julius, *A dolgok eredete*, Budapest, 1962, 350.
- xii Gordon, Pierre, 1953, 169-170.
- xiii Lips, Julius, 1962, 30.
- xiv Pomponius Mela: *De situ orbis libri tres* III. 6; Frazer James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920, 251.
- xv Tonnelat, Ernest, „La religion des Germains.” In: Vendryes, Joseph-Tonnelat, Ernest, *Les religions des Celtes, des Germaines et des anciens slaves*, (Mana II /2), Paris, 1948, 321-385, 377.
- xvi Hultkrantz, Ake, *Les religions des indiens primitifs de l’Amerique*, Uppsala, 1963, 104, 136-138.
- xvii Lips, Julius, 1962, 351.
- xviii Frazer James George, *Le rameau d’or II.*, Paris, 1903, 359.
- xix Gordon, Pierre, „La religion archaïques du continent americain.” In: Brillant Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 232, 240-241.
- xx Gilbert, Adrian – Cotterell, Maurice, *Maja próféciák*, Budapest, 1996, 146-148.
- xxi Gilbert, Adrian – Cotterell, Maurice, 1966, 145-146.
- xxii Garcilasso de la Vega, *Royal Commentaries of the Yncas*, part. I, liv. IV. 1-3., liv. VI. 20-22; Frazer, James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920, 252-253; Boudin, Louis, „La religion dans l’empire des Incas.” In: Brillant Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions V.*, Paris, 1962, 65-87: 78-79; Boudin, Louis, *L’empire socialiste des Inka*, Paris, 1928, 72-73; Rafael, Karsten, *La civilisation de l’Empire Inca. Un etat –totalitaire du passé*, Paris, 1938, Payot, 177-178.
- xxiii Kéri András, *Indiánok világa II. Chile népei – a maják titkai*, Budapest, 2003, 42.
- xxiv Schiller Katalin, *Vanília, a fekete virág*, Nyelvilág (2007/5), 26-30.
- xxv Kéri András, *Indiánok világa I Az azeit naptár – Az Antillák népe* Budapest, 2003, 168-170.
- xxvi Glotz, Gustave, *La cité grecque*, Paris, 1928, 23; Gernet, Louis – Boulanger, André *Le genie grec dans la Religion*, Paris 1932, 152-153.
- xxvii Colin, G., *Le culte d’Apollon Pythien à Athènes*, Paris, 1905, 88.
- xxviii Thycidides: *Historia belli Peloponnesiaci* II. 15, 2, Plutarchos, Theseus, 24.(Vitae paralellae)
- xxix Glotz. Gustave, 1928, 24.

- xxx Colin, Gaston *Le culte d'Apollon Pythien à Athenes*, Paris, 1905, 88-89; Léveque, Pierre – Sechan, Louis, *Les grandes divinités de la Grece*, Paris, 1966, 258; Detienne, Marcel, *Les jardins d'Adonis*, Paris, 1972, 179-181.
- xxxi Plutarchos, Numa, 9. (Vitae paralellae)
- xxxii Plutarchos, Aristeides, 20. (Vitae paralellae)
- xxxiii Detienne, Marcel, *Les jardins d' Adonis*, Paris, 1972, 183; Plutarchos, Numa 9. (Vitae paralellae)
- xxxiv Colin, Gaston, 1905, 88.
- xxxv Apollodoros: *Bibliotheca* ep. VI. 24.
- xxxvi Euripidész, *Iphigeneia in Tauris (Iphigeneia a tauroszok között)*, 625-626.
- xxxvii scholia ad Lycophr. 194.
- xxxviii Homéroszi himnuszok (Hymni homerici II.(V.) *Εἰς Δήμητραν (Himnusz Demeterhez)*1-40; Pausanias: *Descriptio Graeciae* IX. 31, 9; Eudocia augusta, *Violarium* CCLXVI, CCLXVII, DCCCCXXV.
- xxxix Plutarchos, *Quaestiones naturales* III. 917 f.;(Scripta moralia) Plutarchos, *Timóleon* 8;(Vitae paralellae) Ovidius, *Fasti* IV., 435-450; Ovidius, *Metamorphoses* V., 391-424; Claudius Claudianus, *De raptu Proserpinae (Prosperina elrablása)* II., 150-272.
- xl Iszocrates, *Panathenaicos*, 126; Harpocration: *Lexicon in decem oratores atticos*, *Αυτοχθονες*; Plutarchos, *Decem oratorum vitae (Tíz szónok élete)* VII 37, 38;(Scripta moralia) Georgios Syncellos: *Ecloga chronographica* 297.
- xlii Homérosz, *Ilias* II. 546-551 (Nem ír a Kekropsz-lányokról); Hyginus: *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 166; Apollodoros: *Bibliotheca* III, 14, 6; Euripides: *Ion* 21-24, 267-274; Pauszaniasz: *Descriptio Graeciae* I, 18, 2.
- xliii Ps-Eratosthenes, *Catasterismi* 13; (Myth. Graec. vol. III. fasc. I) Aratus Latinus cum scholiis, *Ηνισχοι* 1; Etymologicum Magnum. *Erechtheus* 371: 35-48; Hyginus, *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 166; Apollodoros: *Bibliotheca* III, 14, 6; Eudocia augusta, *Violarium* I. CCCL, CCCLV.
- xliiii scholia ad Iliadem XIV. 319; Terentius, *Eunuchus* 582-585; Aischylos, *Perseis* „fabula”; Euripides, *Danae* „fabula” fr. 1-44; Philostratos, *Epistolae* XXV; Pherecydes fr. 26; (Fragmenta Historicorum Graecorum vol. I)Ps-Eratosthenes, *Catasterismi* 22. (Myth. Graec. vol. III. fasc. I.); Statius, *Thebais* commentarius in librum, VI. 265. (287.); Ioannes Malalas, *Chronographia* II, V, 14; Libanios, *Progymnasmata* II. (narrationes) 41; Epigrammatum Antologia Palatina V. 31. V. 34., V. 217. V. 257. (256), XII. 20., XII. 239., XVI. 285; Caecar Germanicus *Aratea* 64. B.; Lycophron, *Alexandra*, 838; scholia ad Lycophr, 838; Apollodoros: *Bibliotheca* II. 4. 1; Sophocles, *Antigone*, 944-948; Hyginus *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae*: 63; Lucianos, *Somnium seu Gallus (Az álom vagy a kakas.)* 13; Lukianosz, *Dialogi Marini (Tengeri istenek beszélgetései)*, 12; Nonnos, *Dionysiaca*, VII. 20., XXV. 113-116., XLVII. 445-550., 580-588.; scholia ad Ap. Rhod. IV. 1091; Ovidius, *Metamorphoses* IV. 602; Eudocia augusta, *Violarium* XL, CCLVI, DCCLIX.
- xliv Krappe, Alexandre H., *La genese des mythes*, Paris, 1938, 82-83; Trencsényi-Waldaphel Imre, „Danaé mítosza keleten és nyugaton.” In: Trencsényi-Waldaphel Imre, *Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, 1981, 187-189, 193-194; Frazer James George, *Le rameau d'or II.*, Paris, 1903, 422.
- xlv Dobrovits Mihály, „A toronyba zárt leány.” In: Dobrovits Mihály, *Vámbéryvel a harmadik évezredben*, Dunaszerdahely, 2010, 165.
- xlvi Dobrovits Mihály, 2010, 171-173; Ó-Gyallai Besse János *Negyedik tudósítása Kaukáz hegye vidékéről Hazafiaihoz*, Pest, 1830. (Reprint: *Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai*, Budapest, 1972, Kőrösi Csoma Társaság kiadványa, 4 /10.-12.)
- xlvii Frazer, James George, *Le rameau d'or*, Paris, 1903, II. 420.
- xlviii Frazer, James George, *Le rameau d'or*, Paris 1903, II. 419.
- xlix Saintyves, Pierre, *Les Vierges Mères et les naissances miraculeuses. Essai de Mythologie comparée*, Paris, 1908, 56; Krappe Alexandre H., 1938, 91.
- l Krappe Alexandre H., 1938, 91.
- li Propp, Vlagyimir, *A varázsmese történeti gyökerei*, Budapest, 2005, 41.
- lii Tokarev, Sz. A., *Mitológiai enciklopédia*, Budapest, 1988, I. 316; Boglár Lajos válog. és ford., *A Nap smaragdgyermeké* (Eldorádó. Perui ősmondák), Budapest 1967, 137-140.
- liiii Krappe, Alexandre, H., 1938, 91.
- liv Frazer, James George, *Le rameau d'or*, Paris, 1903, II. 420.
- lv Krappe, Alexandre H, 1938, 92.
- lvi Boglár Lajos válog. és ford., *Pacsakamak és Uicsama* (Eldorado. Perui ősmondák), Budapest 1967, 20-24.
- lvii Athénaios, *Deipnosophistarum libri XV.* V. 200.

- lviii Pausanias: *Descriptio Graeciae*, IX, 12: 3-4; Philostratos, *Imagines* I. XIII. (XIV.); Statius, *Thebais* X. 903-906; XII. 602; Euripides, *Hippolytos* 558-562.
- lix Aristeides, *Panathenaicos* IV. 52; Pherecydes fr. 46; (Fragmenta Historicorum Graecorum vol I.) Proclus, *Hümn VII.* 11-15; Hyginus *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae*, 167; Fulgentius II. XII (fabula Dionysii); Nonnos, *Dionysiaca*, Invocatio 1-7; VII. 21; VII. 158-159.
- lx Euripidész, *Bacchantes (Bacchánsnők)* 5-9; Lucianos, *Deorum dialogi (Istenek párbeszédei)* 9; scholia ad Eur. Hippolytum 559; Aischylos, *Semele* „fabula”.
- lxi Euripides, *Bacchantes (Bakkhánsnők)* 2-11, 88-93; scholia ad Eur. Phoinissas 649; Aischylos, *Semele* „fabula”; Epigrammatum Antologia Palatina XVI. 7; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* III. 64, 4. IV, 2, 2. V. 52. 2. Apollonios Rhodios: *Argonautica* IV. 1132-1137; Eustathios scholia ad Iliadem (Παρωδία) I. 197-200. (84); Hyginus: *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 179; Statius, *Thebais* IV. 564.
- lxii scholia ad Pind. Olymp. II. 40; Lucianos, *Deorum dialogi (Istenek párbeszédei)* 9; Ovidius, *Metamorphoses* II. 310-312; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* V, 52, 2; Apollodoros: *Bibliotheca* III. 4, 3; Eudocia augusta, *Violarium*, CCLXXI, DCCCLIX.
- lxiii Orpheus: *Hymni sacri* 43;
- lxiv Eudocia augusta, *Violarium*, CCXV.
- lxv Ioannes Malalas, *Chronographia* II. 48-51.
- lxvi Servius ad Verg. Georg. I. 222; Tertullianus, *De corona* vol. IV. 347.
- lxvii scholia ad Caesaris Germanici *Aratea* v. 69; Hyginus, *De Astronomia* II. 5/1; Ps- Eratosthenes, *Catasterismi* 5. (Myth. Graec. vol III fasc. I.)
- lxviii Pausanias: *Descriptio Graeciae* II, 3, 6; Apollodoros: *Bibliotheca* I. 9. 28; Epigrammatum Antologia Palatina XI. 411; Philostratos, *Epistolae* XXI; Plinius, *Naturalis historia* II. 109; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* IV. 54, 6; Horatius, *Epodos* V. 62-66. (Ezekben az apáról nincs szó) Euripides, *Medeia*, 1125-1221; Hyginus *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 25; Ovidius, *Metamorphoses* VII. 394-395; Seneca, *Medeia*, 817-820, 843-848, 879-890.
- lxix Dracontius, *Medeia* X. 484-556; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* IV. 54. 5; Apollodoros: *Bibliotheca* I. 9. 28.
- lxx Macrobius, *Saturnalia* I. cap. XII.
- lxxi Plutarchos, *Romulus*, 22. (Vitae parallelae)
- lxxii Livius: *Ab urbe condita* I. 20; Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum quae supersunt* II. 67; Florus *Epitomae de Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC libri III* I. 2.
- lxxiii Iuvenalis, *Saturae* IV., 60-61; Reinach, Salamon, *Cultes, mythes, religions*, Paris, III, 1908, 199; Frazer, James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920, 251-253.
- lxxiv Deroy, Louis, „Le culte de foyer dans la Grece mycenienne.” In: *Revue de l' Histoire des Religions*, 1950, (137/1) 32.
- lxxv Plutarchos, *Numa*, 10; (Vitae parallelae) Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum, quae supersunt* II. 67.
- lxxvi Gellius, *Noctes Atticae* I. 12.
- lxxvii Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum quae supersunt* II. 67; Grenier Albert, *Les religions etrusque et romaine*, Paris, 1948, 166-168.
- lxxviii Plutarchos, *Numa* 9-11; (Vitae parallelae) Plutarchos, *Fortuna Romanorum* 96. (Scripta moralia)
- lxxix Suetonius, *Domitianus* 8; (De vita duodecim Caesarum) Plinius Secundus, *Epistulae* IV. 11.
- lxxx Herodianos: *Ab excessu divi Marci libri octo* IV. 6. 1.
- lxxxii Symmachus, *Epistulae* IX /CXLVII, CXLVIII.
- lxxxiii Adamik Tamás, „Jeromos és kora.” In: Szent Jeromos, *Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*, Budapest, 1991, 226; Grant, Michael, *Róma császárai*, Budapest, 1996, 238, 240; Symmachus, 3. relatio.
- lxxxiv Servius: ad Verg. Aen. VII. 678. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* II. 9.
- lxxxv Vergilius, *Aeneis*, VII. 678-681.
- lxxxvi Martianus Capella, *De nuptiis philosophiae et Mercurii* VI. 642.
- lxxxvii Livius: *Ab urbe condita* ep. 19; Cicero, *Pro Aemilio* 7; Augustinus, *Civitas dei*, III. 18; Köves-Zulauf, Thomas, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995, 72-74.
- lxxxviii Plutarchosz, *Romulus* 2. (Vitae parallelae)
- lxxxix Ovidius, *Fasti* VI. 628-636; Plinius, *Naturalis historia* XXXVI. 27, 70; Plutarchosz, *Fortuna romanorum* 10; (Scripta moralia) Arnobius: *Adversus nationes libri VII.* VI. 18; Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum romanorum quae supersunt* V. 2.

^{lxxxix} Livius: *Ab urbe condita* I. 39; Valerius Maximus: *Factorum et dicorum memorabilium libr novem* lib I. 6/1; Florus I. 6; Aurelius Victor, *Liber de viris illustribus* VII. 1. 5; Servius ad Verg. Aen. II. 683; Ovidius, *Fasti* VI. 627-636; Plinius, *Naturalis historia* XXXVI. 7.

^{xc} Lyoni tábla 19-20; Pallatino Massimo, *Az etruszokok*, Budapest, 1980, 85, XIII. tábla.